

IPEC-Documentació

Inventari de testimonis d'arquitectura rural al terme de Torrebesses (Segrià)

Treball de base vers el fons del Centre d'Interpretació de la Pedra Seca



Mateu Esquerda Ribes i Josep Preixens Llevadot

Ajuntament de Torrebesses

Mitjançant un treball de recerca IPEC-Documentació (2010-2011), s'ha aconseguit documentar un conjunt de 367 construccions rurals de diversa índole dins del terme de Torrebesses. Aquest catàleg completa un procés d'estudi engegat amb un treball anterior sobre l'aprofitament històric de l'aigua. Avui en dia Torrebesses és l'únic municipi del Segrià que té inventariat tot el seu patrimoni arquitectònic rural, i el mostra al Centre d'Interpretació de la Pedra Seca.

Through an IPEC - Documentació (2010-2011) research project, 367 different types of rural constructions within the municipal area of Torrebesses have been documented. This catalogue completes an investigation begun with a previous paper about the historical usage of water. To date, Torrebesses is the only municipality in the Segrià that has an inventory of its entire rural architectural heritage, which is on show in its Pedra Seca Interpretation Centre.

Paraules clau: pedra seca, arquitectura popular, cabana de volta, mas, molí, Torrebesses, centre d'interpretació

Keywords: dry stone, popular architecture, hut of vault, country house, mill, interpretation center, Torrebesses

És un fet indiscutible que en els darrers anys s'ha despertat i desenvolupat dins de la nostra societat un creixent interès vers el ric patrimoni d'arquitectura popular i rural, simbolitzat o pivotant moltes vegades sobre el tema de la pedra seca. Aquest afany, empès inicialment per

aficionats, estudiosos i professionals, ha permès desempolsar i divulgar un important nombre d'elements, estructures i construccions quasi totalment oblidades rere el vel silent del pas del temps i d'un progrés agrari en certs sentits traïdor i enganyós. Tot plegat ha sensibilitzat algunes institucions i corporacions públiques, generalment d'àmbit local, que han posat



■ Mas i aljub del Josep Casol. Ambdues construccions estan alçades amb pedra seca. Al mas hi feia vida el pagès. Al seu costat es troba adossat l'aljub, construcció auxiliar que recollia per escorrentia l'aigua de pluja que queia al seu voltant i que, emmagatzemada, servia per al consum del pagès i del seu animal de càrrega.

MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (31.08.2010)

en marxa un procés de catalogació i salvaguarda del patrimoni arquitectònic escampat pel seu terme. Aquest és el cas del municipi de Torrebesses, on varem realitzar el treball de recerca IPE-Documentació que presentem en aquest article.

El cas del municipi de Torrebesses (Segrià)

Tot i que els estudis i inventaris existents referents a l'arquitectura popular a les terres de Lleida contenen referències sobre les diferents comarques —les Garrigues n'és un exemple interessant—, hi ha un profund desconeixement patrimonial a mesura que ens endinsem en la del Segrià. El fet que una gran part del seu territori sigui de reg —com també succeeix al Pla d'Urgell—, amb la transformació del sòl que la implantació de nous conreus va representar en els seus inicis, fou sens dubte una de les causes de la desaparició de molts testimonis. La morfologia del terreny, amb una manca d'estrats de pedra de qualitat, n'és una altra. La minsa utilitat que oferien (més aviat nosa) quan s'imposà un sistema agrari mecanitzat, n'afavorí l'abandó i/o l'enderroc. Alhora, la manca de



■ Mas del Janet. Edifici rural construït amb parets de tapià on hi vivia permanentment una família que tenia cura de la finca. Disposava de corral adjunt per als animals i d'un forn de pa fet amb toves.

MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (06.12.2010)

sensibilitat d'aquells temps va acabar de rematar la feina. A totes aquestes causes cal sumar-hi una mancança de recerques i inventaris divulgats, la qual cosa agreuja la visió negativa del patrimoni existent.

Els conjunts més significatius que encara resten, mereixedors, sens dubte, de ser estudiats, s'engloben en una reduïda zona, al sud-est de la comarca, que podríem definir com a Segrià sec (fins fa poc no s'havia començat a esta-

blir-hi regadius), composta per diferents municipis pròxims a la comarca de les Garrigues —un dels quals és Torrebesses—, on la semblança amb aquesta darrera és del tot perceptible, fins al punt que per la morfologia i paisatge s'hi podrien adscriure (realment, els límits entre les Garrigues i el Segrià responen més a factors administratius que a condicions orogràfiques).

La població de Torrebesses, amb el seu Ajuntament al capdavant, sensibilitzada per la constant degradació, abandó i desaparició —fins i tot saqueig— de testimonis emblemàtics d'arquitectura rural escampats pel seu terme i pel perill de pèrdua davant els projectes de nous regadius, es proposà recuperar, protegir i donar a conèixer aquest patrimoni mitjançant la creació d'un Centre d'Interpretació de la Pedra Seca, buscant alhora la seva valoració com una eina de desenvolupament. Amb aquest propòsit s'adquiriren uns vells immobles al nucli antic del poble, amb la doble intenció de dignificar l'urbanisme de la zona amb el seu arranjamant i, alhora, posar en marxa la seva adequació com a espai museïtzat i eix vertebrador del coneixement del territori. Aquesta iniciativa, necessàriament lligada a una nova idea de turisme, representava una oportunitat



■ Cabana de la Paula. Cabana amb coberta de volta de canó, estil que predomina en aquestes contrades. Podem considerar-la com la construcció més emblemàtica de pedra seca a les terres de Ponent.

MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (12.10.2010)



■ Cabana del Sisquet. Cabana de pedra seca amb coberta de falsa cúpula. En un principi –com les de volta de canó– estarien destinades a resguardar l'animal (mula o ruc) dels freds de l'hivern i a la curta o a la llarga foren aprofitades igualment pels pagesos, que en casos determinats fins i tot hi pernoctaven.

MATEU ESQUERDA
- JOSEP PREIXENS
(28.12.2010)

valuosa per a la conservació i difusió del patrimoni històric, cultural i paisatgístic, que a la vegada podria generar un impuls econòmic, més vinculat a la sostenibilitat mediambiental i l'equilibri territorial.

Com a primer pas abans de canalitzar el funcionament del centre era necessari i imprescindible localitzar, identificar i catalogar el llegat existent. Aquesta tasca de recerca s'inicià l'any 2008 a través d'un treball de recerca IPEC-Anàlisi sobre l'aprofitament històric de l'aigua a la Catalunya seca, incidint en el municipi de Torrebesses i en el context de la Vall Major, a càrrec de l'Institut Tecnològic de Lleida, la Universitat de Lleida i el Museu de l'Aigua de Lleida. El catàleg d'aquell patrimoni oferia la primera base de dades per al Centre d'Interpretació, en aquells moments encara en construcció. Es van documentar un conjunt de 274 construccions relacionades amb l'aprofitament de l'aigua, desglossades en diversos apartats: pous, aljubs, basses, cogulles, cisternes, fonts, embassaments, trams de sèquia, bollons, safarejos, molins, etc.

Alhora, l'esmentat treball va permetre evidenciar la varietat i el potencial de tot un conjunt arquitectònic molt més ampli escampat pel terme. Amb una clara preponderància de la pedra seca com a material primari, conformava un llegat interessantíssim, possiblement el més important d'aquesta mena a la comarca del Segrià. Per dur a terme l'inventari de tots aquests elements restants, es va presentar a la Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Culturals un nou projecte IPEC-Documentació. Un cop aprovat, es dugueren a la pràctica les tasques programades, els resultats de les quals especificuem a continuació.

Resultats de la recerca

Mitjançant el treball de camp, s'aconsegüí la localització, visualització, amidament, fotografies, posicionament GPS, presa de dades toponímiques, etc., dels llocs corresponents. Tota la informació fou traslladada a una base de dades general i especificada en fitxes segons les pautes marcades des de l'IPEC. El resultat final va quedar plasmat en un total de 311

fitxes d'inventari, algunes de les quals testimonien un sol element (arnera o forn de calç, per exemple), mentre que d'altres emmarquen en la mateixa unitat diversos elements interrelacionats (cabana amb recer, mas adossat a un marge, etc.), amb algunes singularitats que més endavant explicitem. Una concreció d'aquest fenomen es dona en les construccions vinculades amb l'antiga tasca de batre *a potes*. Dins de la mateixa unitat arriben a coincidir en alguns casos l'era, la pallissa, l'habitatge, l'estable, un trull per vi, un fogueril, fins i tot un corral per als animals domèstics, l'aljub o la bassa on conservar l'aigua de pluja. La complementarietat vers la mateixa tasca (de fet hi havia famílies que en el temps de batre feien pràcticament vida a l'era) i, en algunes ocasions, també la dificultat de discernir la funcionalitat concreta de les construccions (per l'estat deficient de les estructures) ens va fer prendre la decisió d'agrupar-ho tot sota el descriptor «era amb pallissa» com a topònim corresponent, ja que creiem que aquesta és la construcció més genèrica del conjunt i aquest nom



■ Arneres del Riero. Les arneres són petits refugis fets amb lloses de pedra on es col·locaven les arnes o ruscs d'abelles, per a l'obtenció de mel. Solien estar en llocs arrecerats del vent i del fred. MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (08.12.2010)

engloba popularment totes les estances adossades.

En aquest article, hem optat per presentar els resultats del treball segons la seva funcionalitat principal, ordenació que ofereix un conjunt format per 74 eres de batre amb palla, un eral annex al poble, 101 masos, 72 cabanes de pedra seca (66 amb volta de canó, 5

de falsa cúpula i una de mixta amb volta apuntada i falsa cúpula), 27 balmes murades, 13 aixoplucs, 24 corrals de bestiar isolats, 3 molins hidràulics de farina, 5 molins de sang d'oli, 5 forns de calç, 5 arneres, 1 seguer, 1 trull isolat a la roca, 1 sitjar i 1 ermita. Igualment, documentarem tot un seguit de testimonis comuns i profusament repetits, dels quals només hem detallat les



■ Forn de calç del Jenaro. És una construcció de pedra, de forma cilíndrica i sense coberta, on es coïen pedres calcàries per obtenir calç. Té una obertura a la base per tal de poder introduir la llenya a l'interior durant el procés de cocció. MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (12.01.2011)

mostres més significatives atesa la gran quantitat, senzillesa o similitud entre ells, que desaconsellaven intentar fer un inventari complet. Així, mostrem 3 fragments de camí empedrat, 4 recers, 4 clapers, 8 marges o espones de pedra seca, 2 pedreres i 3 fites de partició de terme.

Tipologia i visió cronològica dels elements inventariats

La configuració del territori té una rellevància remarcable a l'hora d'estudiar els elements constructius. El terme de Torrebesses està conformat per una contínua successió d'estrets i allargassats relleus que voregen tot un seguit de fondalades, encaixonades als inicis i que s'eixamplen a mesura que van baixant. Als vessants més desgastats afloren marcats nivells de cingleres, algunes de les quals sustenten petites balmes que s'han anat excavant de forma natural per l'erosió diferencial de les argiles i margues situades per sota de les capes de gres, que així resten en posició ressaltada. La presència d'aquests gresos va constituir una font propera de matèria primera per als pagesos a l'hora de colonitzar el territori, cosa que dugueren a terme convertint els vessants i pendents naturals menys pronunciades en terrasses conreades, amb infinitat de marges de pedra seca delimitant els bancals. Al llarg del temps, ha quedat l'estampa d'un paisatge veritablement *construït*, en el sentit més estricte de la paraula: s'hi han comptabilitzat més de cinc-cents quilòmetres lineals d'espones dins d'aquest terme.

La gran quantitat de pedra servia a més per bastir les edificacions de diversa índole tant a la vila com a les finques disseminades pel terme. Alguns cops encara en sobrava i destorbava dins dels conreus, llavors s'amuntegava als vorals en forma de muralles o clapers. Les balmes esmentades serien possiblement els aixoplucs o estances habitades més antigament. Restes de materials arqueològics i alguns gravats semblen con-

firmar-ho. Després, al llarg del temps, han estat utilitzades i reutilitzades una vegada i una altra, com a abrigo, aixopluc, habitatge murat o corral de corders, fins arribar a la mecanització de l'agricultura, que va canviar tots els hàbits mil·lenaris. Una explicació semblant podríem donar de les petites cabanes amb parets de pedra seca i coberta perible. Per la seva senzillesa, aquesta tipologia ha existit des de la protohistòria i ha perdurat en totes les èpoques. El detall de trobar-hi encara al sostre bigues fetes amb troncs d'olivera sembla evidenciar l'ús relacionat amb els temps de conreu de l'olivera, com a aixopluc pels pagesos que hi treballaven a prop.

La gran quantitat d'eres de batre i construccions adjuntes ens mostra la importància cabdal del cultiu dels cereals. Se n'aprofitava el gra (el de blat per a l'alimentació humana; el d'ordi, civada i d'altres per al consum dels animals), mentre que també la palla era necessària per alimentar les bèsties (es guardava durant l'any en la pallissa del costat de l'era). Com en la major

part de pràctiques agràries, la modernització va comportar la consegüent desaparició de mules i rucs, i també desaparegué el conreu cerealístic d'autoconsum. Aleshores, algunes d'aquestes construccions (les més properes al poble) foren remodelades i emprades com a magatzems per guardar estris dels propietaris. D'altres, dins de les finques, serviren d'habitatge per al pagès, i les que no tingueren continuïtat d'ús s'anaren degradant i derruïnt. De la importància que al seu dia tingué el cereal en donen fe també els tres molins hidràulics de farina que hi havia al terme, vora el llit de la Vall Major. Igualment, hem catalogat un conjunt de sitges per a emmagatzematge de gra, localitzades en un pla proper al poble (que agafa la seva toponímia), com també d'altres (recentment restaurades) situades dins de la vila, just a la placeta adjunta al castell.

També devia tenir la seva rellevància en una època concreta el conreu de la vinya, ja que s'ha localitzat un antic cup bastit a la roca i d'altres—amb les parets encaironades—de situats en construc-

cions dins de les finques, si bé la major part es trobaven a l'interior de les cases del poble; en el Centre d'Interpretació s'ha respectat la pervivència d'un d'aquests cups, exposat convenientment.

El *boom* més significatiu en la pagesia d'aquesta zona fou, sens dubte, la implantació de l'olivera, que comportà un augment demogràfic al llarg del segle XIX a tots els pobles. Aquest *boom* es demostra a Torrebesses amb la coexistència de fins a cinc molins d'oli (molins de sang amb premses de lliura) situats fora vila, que xafaren les olives fins a l'arribada de l'electricitat al poble i el canvi consegüent. D'aquell temps sembla que són les cabanes de pedra seca (la major part amb coberta de volta de canó i alguna amb falsa cúpula). En un principi, estarien destinades a resguardar l'animal (mula o ruc) dels freds de l'hivern, i a la curta o a la llarga foren aprofitades igualment pels pagesos, que en casos determinats fins i tot hi pernoctaven. El salt següent en la tipologia de construccions ens porta al mas isolat dins de la finca, amb parets



■ Molí de l'ignasi del Bep de Canut. Molí d'oli que funcionava a la manera tradicional (molí de sang). Estava dividit en dos espais diferenciats: el destinat a la mòlta de les olives i l'altre on es feia l'extracció de l'oli. En el primer hi havia dues moles que funcionaven per tracció animal. El sistema emprat per a la extracció de l'oli era la premsa de lliura (també anomenada seixantè). Aquest molí disposava de dues premses, una de les quals encara es conserva in situ en bon estat.

MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (17.01.2011)



■ Cova del Moro. Balma murada on s'aixoplugava el pagès que treballava la finca del voltant. En temps de la Guerra Civil s'empraren aquestes balmes com a refugis parapetats, formant part del conjunt de fortificacions enquadrades en el Sistema Defensiu del Front de l'Ebre i/o Segre.

MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (11.01.2011)

de pedra i sostre de bigues, canyissos i teules, sistema que amb poques variacions ha perdurat fins avui dia. Els primers masos eren de planta baixa i en la mateixa estança coincidien animals i persones. Posteriorment, se n'aixecaren de dues plantes, amb l'estable a baix i l'estança de les persones a dalt. Tant els uns com els altres eren àmpliament utilitzats com a habitatge temporal durant l'època de recol·lecció de l'oliva per collidors forans.

Els corrals isolats de bestiar es bastiren quan el conreu de l'olivera encara no havia assolit el màxim de pes específic dins d'aquestes contrades, essent la pastura dels ramats de llana una forma d'aprofitar el terreny no cultivable: vessants penjats, roquissers, coscollars, etc., fet que perdurà en el temps (a la postguerra se subhastava entre els pastors l'aprofitament de pastures, herbes i rostolls del terme, agrupant les àrees en polígons). Malauradament, avui

dia la major part d'aquestes construccions es troben totalment o parcialment ensorrades. Una de les causes, a més de l'abandó, rau en els materials emprats: la pràctica totalitat de parets estaven fetes de tàpia, molt sensible a les pluges i l'erosió si no té un manteniment continuat. Les arneres, també documentades, eren petits refugis fets amb lloses on es protegien els ruscus d'abelles. La producció de mel era majoritàriament per a l'autoconsum, encara que en algun cas se n'arribà a la comercialització, com ho demostra la pervivència d'un seguer⁽¹⁾ fins a temps recents.

Els forns de calç que encara perduren ens recorden el temps en què la calç era a bastament emprada. Servia per sulfatar els conreus, desinfectar corrals, pintar parets i, principalment, com a element de l'argamassa per a la construcció, fins que la implantació del ciment pòrtland dins del mercat

trencà la seva hegemonia i acabà la seva producció. Avui dia, resten les olles on es col·locava la pedra per coure-la.

Els camins rurals són com les venes del territori, que arriben pràcticament a tot arreu. No hi havia cap finca que no tingués un camí o sender per accedir-hi. Les vies més significatives eren les que comunicaven diferents poblacions i territoris. Solien estar empedrades amb còdols o blocs sorrencs, col·locats generalment de cantell, perpendiculars al sentit del pendent del camí, amb les aigüeres i cunetes pertinents per preservar-ne la conservació. La major part d'aquestes vies antigues han quedat inutilitzades actualment, si bé s'observa l'empedrat d'alguns trams concrets.

Finalment, esmentarem les construccions relacionades amb la darrera guerra, principalment trinxeres i petits refugis parapetats sota petites balmes. Forma-

ven part del conjunt de fortificacions enquadrades en el Sistema Defensiu del Front de l'Ebre i/o Segre. Les trinxeres estaven situades a les parts estratègiques del terreny, des d'on divisaven grans extensions i es controlaven els passos naturals.

Aplicacions de la recerca. El Centre d'Interpretació de la Pedra Seca

Ha quedat prou palesa i ben definida la voluntat del municipi de Torrebesses per tirar endavant la tasca de valoració del seu patrimoni com a eina de desenvolupament, el màxim exponent de la qual queda representat en la posada en funcionament del Centre d'Interpretació de la Pedra Seca, depenent de l'Ajuntament. Els resultats d'aquest treball de recerca-documentació han generat una base de dades impressionant i alhora imprescindible per a l'operativitat d'aquest centre. Si ho sumem al catàleg d'elements relacio-

nats amb l'aprofitament de l'aigua, son gairebé 700 els elements inventariats dins del terme. Representa un conjunt heterogeni quant a funcionalitats, però amb un denominador comú que l'engloba: el món rural de secà, i amb una preponderància de la pedra seca com a material constructiu. A partir d'ara, seran el seus gestors qui en marcaran la trajectòria, i en ells recaurà la principal responsabilitat vers la tasca divulgativa i altres funcions relacionades amb el producte final de la recerca. Perquè tot plegat qualli i arribi al màxim exponent al llarg del temps, també serà necessari i imprescindible que es mantingui el grau elevat d'implicació i convenciment des de tota la societat rural que viu al seu entorn. ■

NOTES

(1)

El sequer seria una explotació apícola primària, integrada i protegida dins l'estructura d'una construcció rural, corral o cambra tancada.

■ Centre d'Interpretació de la Pedra Seca. Sala interior del Centre, situat al nucli antic del poble. Es pot veure una part de l'exposició permanent.

MATEU ESQUERDA - JOSEP PREIXENS (05.06.2011)

